

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационния труд на редовната докторантка Катерина Драганова
Ушева

„Вокално-консонантното взаимодействие в южната част на ятовата
изоглосна зона“

в катедрата по български език на Филологическия факултет в ЮЗУ
„Неофит Рилски“ – Благоевград за получаване на образователната и научна
степен „доктор“ по национално направление 2.1. (Филология), научна
специалност 05.04.17 Български език

Представената докторска дисертация разглежда един от основните и недокрай решени въпроси в българската лингвистика за резултатите от вокално-консонантното взаимодействие в южната част на ятовата изоглосна зона. Актуалността на темата се състои в това, че 1) по проблеми за ятовия изоглосен ареал напоследък в нашия лингвистичен печат е налице широка дискусия, и както отбелязва една от участничките в нея, той продължава да бъде открит; 2) по време на спора между класиците на българската диалектология професорите Л. Милетич и Б. Цонев за очертаване на ъ-граница с точност (по селища) от тях е била прокарана само северната част, тъй като проучването на южната ѝ част поради ексралингвистични обстоятелства (неосвободени български територии, останали извън границите на страната) е било невъзможно. Затова, както справедливо отбелязва Б. Цонев, очертаването на юг е една бъдеща задача пред следващите поколения учени; 3) българската лингвгеография по времето на определяне на северната част на границата (1903–1905 г.) още не е била създадена, за да отговори адекватно на възникналите проблеми. Днес, след обнародването на множество атласи от различен тип у нас, този въпрос вече може да се смята за разрешен. За това, както се вижда, вече говорят и резултатите от дисертацията на Ушева. Накратко, темата на работата е една от най-значимите в науката за българските народни говори. Въпросът има комплексен характер – отнася се до фонологичната интерпретация на почти всички явления от фонетичните системи на българските диалекти; отнася се също така и до връзката между вокализма и консонантизма в тях. Освен това, към темата е подхотено не само традиционно (чрез текст), както става в

повечето дисертации досега, но и оригинално – чрез изработването на специален атлас от карти от изоглосен тип по най-модерните методи на съвременната лингвогеография. Така Ушева далече надхвърля първоначално поставената ѝ задача – да отрази вокално-консонантното взаимодействие в южната част на ятовата изоглосна зона. На практика тя го отразява – чрез изоглосите – в цялата зона, т.е. както в северната, така и в южната. Нещо повече, Ушева го разглежда и в цялата централнобългарска изоглосна област. Този максимализъм и перфекционизъм в изпълнението на задачите трябва да бъде оценен най-високо при отчитане на приносния характер на дисертационния труд. Като имам предвид богатството от решения, които проличават дори само от съдържанието на труда (на практика цялата българска диалектна фонетика присъства в него), искрено съм учуден от скромността, с която дисертантката е написала кратката си биографична справка: „Катерина Драганова Ушева е ордена през 1984 г. в гр. Гоце Делчев. През 2011 г. завършва българска филология в ЮЗУ „Неофит Рилски“. От 2013 г. е редовен аспирант по научната специалност „Български език“ във ФФ при ЮЗУ „Н. Рилски“. От 2011 г. е хоноруван асистент по дисциплините *Български език за чужденци*, *Съвременен български език*, *Фонетика и фонология на българския език*“. И това е всичко, казано от нея за себе си. Човек трябва да изчете други материали, за да се осведоми, че тя е участвала във всички национални форуми в страната (София, Пловдив), в международна конференция (в Будапеща), че е публикувала в различни по тип сборници докладите си пр. Липсва дори информация, че е повишавала своята квалификация в чужбина – Любляна (Словения) и е получавала награди.

Предложеното изследване се състои от две големи части: I – Текстова и II – Атласова. Текстовата съдържа *Увод*, в който се поставят целта и задачите на изследването, а също така се разкрива приложената методология; следват *три глави*, осветляващи същността на въпросите, поставени за разглеждане, след което се правят *Изводи* и се извлича по-общо *Заклучение*. Втората част Атлас съдържа 74 лингвогеографски карти. Лингвогеографският избор и лингвогеографската формулировка на темата съвсем нямат случаен характер. Езиковите карти със своята ярка визуалност са най-сигурното доказателство за верността на концепцията на авторката. Чрез тях тя подлага на щателна

проверка истинността на различните мнения във връзка с преходния характер на централнобългарската и на ятовата изоглосна област.

Глава I е посветена на резултатите от вокално-консонантното взаимодействие (ВКВ) за диалектната делитба Изток – Запад на новобългарския език (в досегашните изследвания). След анализиране на проблематиката, свързана с ятовия изговор и с ятовата граница, имаща отношение към въпроса и за други граници с фонетичен характер, дисертантката поставя за разглеждане най-важните дискуссионни въпроси: една единствена ли е разграничителната линия между българския езиков Изток и Запад или цяла средищна област, в която централно място заема ятовата изоглосна зона – резултат от най-същностните прояви на ВКВ.

Глава II е посветена изцяло на вече повдигнатия проблем – застъпниците на *ѣ*: широките гласни *ê*, *a* и тясната гласна *e*. Рефлексите в южната част са разгледани по селища в Разложко, Банско, Гоцеделчевско, Чеч, Петричко, Санданско, Драмско, Сярско, Валовицко, Солунско по данни от атласите (БДА III том; Атлас на Й. Иванов) и изследванията на Р. Цонев, на самата Ушева, Б. Цанов, Ан. Стоилов, Ив. Кочев, Л. Антонова-Василева, Сл. Керемидчиева и Хотева, Бл. Шклифов и др., т.е. налице е такова описание на южната част, каквато имаме и за северната от Л. Милетич и Б. Цонев.

Вариантният ятов изговор (с повече от една гласна фонема) вече говори за наслаждане на изоглоси. Изключително същностна е частта „Вертикални изоглоси, оформени от застъпниците на стб. *ѣ* под ударение пред твърда съгласна или твърда сричка в думи като **бял, дядо, хляб**“, от която се вижда, че цялостна и непрекъсната вертикална изоглоса *'a ~ e* с посока юг – север (или север – юг) няма, както твърдят старите и нови защитници на тезата за единичност на изоглосата *'a ~ e*. Всъщност, налице е сбор от накъсани (прекъснати) изоглоси, изграден върху различните противопоставяния (*'a ~ e*; *ê ~ e*; *'a ~ ê*; *e ~ ê*). Много по-късно тези прекъснати изоглоси са обединени чрез едно общо противопоставяне тесни – широки гласни (в мн.ч.) в единство. При това на места (вече не във вертикален, а и в хоризонтален план) изоглосата *'a ~ e* има вариантни успоредици с други изоглоси *ê ~ e*, *'a ~ e* в същите думи, на същата позиция. Накратко, ятовият изоглосен пояс не е

само сбор от вертикални разнородни изоглоси, изградени от различни във фонетично и фонологично отношение противопоставяния ($'a \sim e$) + ($\hat{e} \sim e$) + ($'a \sim \hat{e}$) + ($e \sim \hat{e}$), но и в хоризонтален план – изоглосният е съставен от вариантността на изоглосите със същите противопоставяния ($'a \sim e$) + ($\hat{e} \sim e$) + ($'a \sim \hat{e}$) + ($e \sim \hat{e}$). В широчина на места той достига дори до 80–100 км в реалното пространство.

Ятовата изоглосна област освен изоглосите, изградени върху споменатата позиция (ъ под ударение пред твърда съгласна или твърда сричка) се вливат и изоглосите, изградени върху рефлексии от други фонетични и фономорфологични позиции на ъ (също така и при най-различни части на речта). Тези изоглоси, макар и да не са „основни“, са част от ятовия изоглосен пояс, защото също така са ятови, а и са успоредни на изоглосите на ъ, за които по-горе стана дума. Те имат същата посока север – юг (или юг – север) на разгледаните досега ятови изоглоси. Ушева анализира следните случаи: вертикални изоглоси, оформени от застъпниците на стб ъ под ударение пред шушкови съгласни *ш*, *ж* и африкат *ч* в думи като *грешна*, *млечна*, *речна*; вертикални изоглоси, оформени от застъпниците на ъ в думата *две*; вертикални изоглоси, оформени от застъпниците на стб. ъ във формите за първо лице единствено число минало свършено време при глаголи от I и II спрежение от типа *търпя*, *спя*; вертикални изоглоси, оформени от застъпника на гласната, получена от съчетанието -ѡа във формите за първо лице единствено число на минало несвършено време на глаголи от типа *стоях*; вертикални изоглоси, оформени от застъпниците на ъ след съскви съгласни *ц*, *ц'*.

Подобно на картата за „основната“ ятова изоглоса, която фактически се състои от сбора на четири цветови разпокъсани изоглоси, така също и сборните карти на всички цитирани по-горе явления също отразяват в единство първоначално разпокъсани изоглоси.

В първата (текстовата) част на дисертацията са приведени само сборните многоцветни изоглоси (фактически обединени в единство разпокъсани изоглоси), за да се получи обобщаващата картина. В

многоцветните карти (на стр. 54, 63, 64, 68, 70) всъщност са обединени многоизоглосни резултати, т.е. повтаря се вече познатата ни картина, че ятовата граница не е нищо друго, освен събрано разнотипно изоглосно пространство между Изтока и Запада (както във вертикален, така и в хоризонтален план).

Ако погледнем втората (атласовата) част на дисертацията и разгледаме единичните карти за всяко явление поотделно, представено чрез отделна изоглоса, ще установим че:

а) Цялостна вертикална изоглоса, оформена от застъпниците на стб. ъ под ударение пред твърда съгласна или твърда сричка в думи като *бял, дядо, хляб* < стб. бѣлъ, дѣдъ, хлѣбъ (карта № 1) или т.нар. „основна ятова изоглоса“ всъщност няма. Делитбата *д'адо – дѣдо* (*'a ~ e*) отсъства в районите Червен бряг, Мездар, Луковит, Ботевград, Разлог, Банско, Солунско.

б) Цялостна вертикална изоглоса, оформена от същите застъпници в същата позиция и в същите думи (карта № 2), основана върху противопоставянето *ê ~ e* (*дѣдо – дѣдо*) няма. Тази делитба характеризира по-плътното Никополско (като вариантна), районите Червен бряг, Източноврачанско, Мездренско, частично Ботевградско, след което изоглосата *ê ~ e* се прекъсва в голям район – Пирдоп, Елин Пелин, София, Пазарджик. Появява се частично отново около Велинград и Разлог, отново се прекъсва в обширни райони на Гоце Делчев, Драма, Сяр, за да се появи като вариантна около Солун.

в) Цялостна изоглоса, оформена от същите застъпници в същата позиция и в думи от същия тип, изградена върху опозицията *'a ~ ê* няма (карта № 3). Като вариантна тя се среща само в Никополско, Плевенско, Гоцеделчевско и Солунско.

г) Карта, посветена на същите застъпници в същата позиция и същите думи, съставена въз основа на опозицията *e ~ ê* няма, тъй като явлението е ограничено само в Разложко (Годлево).

И така, ятовата граница и във вертикален, и в хоризонтален план е сбор (карта № 4) от различни прекъснати (накъсани) изоглоси, оформени на базата

на различни противопоставяния. Общото между тях при тази плуралистична изоглосна полоса трябва да се търси само в най-широкото противопоставяне тесни – широки застъпници на стб. ъ.

Разкъсани са изоглосите и при карти № 5, 6 и 7, оформени от застъпниците на стб. ъ – тип *грешна, мрежа, речна*, но не и при обобщаващата карта № 8,1 чертаеща широка ятова изоглосна зона както в Северана, така и в Южна България (и извън нея в Гърция).

Кarti № 156, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 25 показват разкъсаните изоглоси при застъпниците на ъ във *фономорфологични позиции* – в глаголни окончания при различни времена, числа и лица, т.е. фономорфологичните застъпници оформят подобни изоглоси като тези при „чисто фонетичните и фонологичните“ рефлексии на ъ. И те след обединяване, изградено върху опозицията широки – тесни се вливат със снопове от изоглоси в широкия ятов ареал (вж. сборните фономорфологични кати № 19, № 23, № 26).

В глава III „Други явления от вокално-консонантното взаимодействие и техните изоглоси“ пространно се анализират явленията преглас на етимологична гласна *a*; вокалната редукция; гутурализацията и прелабиализацията на неудаерно *o*; лабиализацията на предните гласни [e, и]; дифтонгоидните гласни; фонетичното удължаване на гласните и удвояването на гласните; соноризирането и изпадането на съгласна *v*; мекостта на съгласните. Теоретично явленията, свързани с ВКВ, са отдавна изяснени. Поселищното представяне обаче се извършва обобщено за първи път от Ушева. Тук ще обърнем по-специално внимание на изоглосното картографиране, в което се състои и най-същественният принос на дисертантката.

По-цялостна изоглоса е налице въз основа на противопоставянето *жа̀би* ~ *жѐби* // *жѐби* (карта № 29), *ча̀ши* ~ *чѐши* // *чѐши* (карта № 30), изградено а) върху единични форми и б) с обобщение на *ê* и *e*, което пък подсказва за елиминирана първична разпокъсаност между *ê* и *e*.

Истинската картина на прегласа $a - \hat{e} // e$ се поднася от к. № 32 – четирицветна, със солиден изоглосен пояс в Централна България, дялящ отчетливо територията на източна и западна част.

Много старинен е славянският преглас $a - \hat{e}, e$ в думата *чакам*, също разделящ българската територия на две: *ча̀кам* (на изток) и *чѐкам* (на запад). В най-общи линии прегласът на a в e стои близо до ятовия, без да го повтаря напълно.

Двудялбата Изток – Запад е близка, но несъвпадаща изцяло с конфигурацията на ятовите изоглоси, тя се открива в цяла серия от карти: № 35, № 37 – за редукцията на e към u ; № 38 – за лабиализацията на e след африкати; № 39 – за лабиализацията на u в думи от типа *жив, заливам*; № 40 – за наличието или отсъствието на мека съгласна p' в краесловие; № 41 – за краесловно k или k' ; № 42 – за краесловно t или t' . Силно впечатление прави сборната карта № 44, отразяваща наличието или отсъствието на меки съгласни t', p', k' в краесловие, в която големият изоглосен сноп, дялящ Изтока от Запада е леко наклонен на Североизток.

Старобългарският сонор w на изток се вокализира и напълно изпада в началословие, докато на запад в тази позиция се пази (карта № 46). Двудялбата, но с по-малък източен ареал, е съхранена и в средисловие – тип *двор – дор* (на изток).

Накратко, всички посочени карти отразяват явленията от *Фонетичния централнобългарски изоглосен пояс* (стр. 136), в сърцевината на който се намира *ятовият изоглосен пояс* (термините са мои – И. К.). Най-важната карта в Атласа, който предлага дисертантката, е картата на стр. 143, назована именно така – „Централнобългарски изоглосен пояс“, на която много отчетливо във и покрай ятовата изоглосна област (в Центъра) са разположени още шест типа изоглосни снопа на комплексното явление ВКВ.

Вярна на своя максималистично-перфекционистичен подход Ушева не спира дотук, макар че би могла да го направи, а разработва още две части, които, разбира се, още повече обогатяват изследването: това са Централнобългарският акцентен изоглосен пояс и Централнобългарският лексикален изоглосен пояс.

Централнобългарският акцентен изогlossen пояс най-добре е представен чрез обобщаващата карта № 62, изградена върху пет типа акцентни противопоставяния, четири от които на имена от среден род в мн.ч. (три членувани и едно – нечленувано) и от един тип на движение на ударението в членувана форма на съществително име от м.р., ед.ч.

Става дума за източнобългарските облици *селà, йайцà, коленà, коленàта* и *брегъ(т)* с некоренно ударение, които се противопоставят на западнобългарските *сèла, йайца, колèна, колèн(а)та, брегъ(т)* – с коренно ударение. Централнобългарският акцентен изогlossen сноп е доста широк в северната си част и стеснен в южната.

Централнобългарският лексикален изогlossen пояс най-добре е представен чрез обобщаващата карта № 74, изградена върху седем – осем типа лексико-семантични противопоставяния. Става дума за източнобългарските лексеми *риза, цървул, косъм, харман, котка, стан, киреч, синци*, които се противопоставят на западнобългарските *кошуля, опинък, влакно, гумно, мачка, разбой, вар, мъниста*.

Изследването завършва с две финални части: *Изводи* и *Заклучение*, които трябва да бъдат обединени заедно.

В *Изводите* не е ясно защо в т.нар. други явления е включен старинният преглас на *а* в *é*, вокалната редуция, гутурализацията, дифтонгизацията, фонетичното удължаване, краесловната консонантна мекост и др., след като всички те са резултати от ВКВ. В *Заклучението* отново авторката се занимава със застъпниците на *ъ* и пак отново с другите явления на ВКВ. Верните обобщения в тези две части трябва да бъдат пренаредени, като се даде предимство на отличните резултати от работата на дисертантката, а те са свързани с лингвогеографската ù дейност при а) оформянето на ятовата изоглосна област; б) оформянето на централноизоглосния фонетичен, акцентен и лексикален изогlossen пояс, изобщо на Централнобългарския изогlossen пояс като трета зона, делеща българския лингвистичен Изток от Запада.

Към детайлно изработената дисертация могат да бъдат направени и някои по-дребни препоръки:

Предговорът към II част „Атлас“ трябва да бъде малко по-пространен. В него трябва да бъдат подадени повече сведения относно *методиката на картографирането*. Необходимо е да се съобщи кои изоглоси (хоризонталните или „оазисните“ не се имат предвид и са изоставени), тъй като при тази делитба на територията от значение са вертикалните изоглоси. Нужно е също така да се посочи, че в определени случаи са извършени обобщения на ареалите, за да бъде изградена бипартицията, напр. случаите *земйа*, *земн'а*, *земл'а* с епентетични съгласни на карта № 51 са обединени заедно заради сонантната епентеза и като общ ареал се противопоставят на случаите с мека съгласна без епентеза – *зем'а*.

Необходимо е също така за „разширените“ снопове в горната или долната част да се направи уговорката, че някои от изоглосите (отиващи силно на Североизток – до Силистра или силно на запад до Видин) имат *придружаващ* снопа характер, т.е. имат същото направление и същата паралелност на снопа, но не участват в него като компонент, а са само свидетелство за намаляване интензитета на явленията.

Приложение № 2 – „Списък на основните информатори от Разложко“ е излишно. Подобен списък предполага аналогични списъци и за другите райони, проучени от други изследователи.

Общо заключение: Представената дисертация на редовната докторантка Катерина Драганова Ушева е изпълнена на най-високо теоретично равнище с максималистични себеизисквания към проблема и разработката. Темата за вокално-консонантното взаимодействие всъщност е комплексна и обхваща всички важни явления из областта на вокализма и консонантизма както в исторически, така и в съвременен диалектоложки план. Тя има важно *национално* значение, защото е ориентирана към целия български езиков континуум, но също така и *регионално* значение, защото основната южна част на изоглосната област, в която се проявява в по-силна или в по-слаба степен ВКВ, се намира в Пиринския край – Разложко, Гodeделчевско, Петричко, Санданско. Приложената методология на изоглосно картографиране в цялостен атлас се прави за първи път – досега изследванията с изоглосни карти са само в статии или в най-добрия случай – студии, но не и в атласи. Двете части на проучването, макар и взаимосвързани, фактически

представляват две дисертации. В този смисъл работата далеч надхвърля изискванията за докторска дисертация. Ушева, въпреки младостта си, не се страхува да участва в дискусии, които се водят от цял век в българското езикознание. Силата на нейното научно „оръжие“ са доказателствата, получени с помощта на лингвогеографията. Визуалните ѝ доказателства са повече от очевидни. Чест за ЮЗУ – Благоевград и за филологическия факултет по-специално, е дисертацията да бъде отпечатана час по-скоро като труд на Университетското издателство.

Като оценявам най-високо дисертацията, с пълна убеденост давам своя положителен вот за присъждането на Катерина Драганова Ушева образователната и научна степен „доктор“.

28. 06. 2016 г.

Благоевград

Рецензент:

(проф. д-р Ив. Кочев)